

FILOSOFIA MEDIEVALĂ

De la al-Farabi la Ockham

Andrés Martínez Lorca

LITERA

București
2021

CUPRINS

Prefață	7
O epocă întunecată?	13
Scolastica: metodă și formalism	18
Traducerile	26
<i>Principali traducători din arabă în latină</i>	28
Islamul și filosofia	31
Filosofia greacă, izvor al gândirii medievale	34
<i>Evul Mediu pe marele ecran</i>	37
Al-Farabi: înflorirea filosofiei islamice	39
Viață și operă	40
Al doilea învățător	41
Renaștere a aristotelismului	43
<i>Utilitate a logicii</i>	45
O teoretizare islamică a vieții sociale	47
<i>Uneori, teologii împărtășesc opinia populară, alteori se depărtează de ea</i>	48
<i>Împotriva violenței între indivizi și state</i>	51
Pierre Abélard: logica și etica unui gânditor critic	53
<i>Abélard și Heloise: erotică și pedagogie</i>	55
Viața aventuroasă a unui intelectual medieval	56
Problema universalilor	59
De la etica intenției la dialogul interreligios	61
<i>Dialogul creștin cu filosofia</i>	62
Averroes, maestru al Occidentului	65
Un filosof din al-Andalus	
protagonist al vieții publice	68
<i>Filosofia va exista mereu</i>	71

Pentru un aristotelism integral	72
<i>Pentru islam, studiul filosofiei este obligatoriu</i>	74
Spre autonomia psihologiei	75
Teorie etică, reformism social și critică politică	77
<i>Critică a discriminării sociale a femeilor</i>	80
Maimonide: apare iudaismul filosofic	83
Medicul sefard care a triumfat în Egipt	85
<i>Viața cotidiană a lui Maimonide, medic al curții și al poporului</i>	86
Limitele aristotelismului	88
<i>Critica teoriei eternității lumii</i>	90
<i>Despre știința divină</i>	92
Hermeneutică a textului biblic și profeție	93
Toma d'Aquino: maturitatea scolasticii	97
Parcursul existențial al „boului mut“	99
Filosofie și teologie: o distincție necesară	102
Pentru un aristotelism creștinizat	105
<i>Dacă un om îl poate învăța pe altul</i>	106
Gândirea etico-politică	110
<i>Cel mai bun regim politic</i>	113
<i>Hegemonie a științei politice</i>	115
William de Ockham, precursor al modernității	117
Cărturarul franciscan persecutat de papă și protejat de împărat	117
<i>Papa nu deține puterea absolută nici în domeniul temporal, nici în cel spiritual</i>	120
Logicism și empirism	123
<i>Universalile există doar în intelect</i>	125
Doctrinile politice: împotriva teocrației	128
<i>Pot fi demonstrate adevărurile credinței?</i>	131
<i>Opere principale</i>	135
<i>Cronologie</i>	137
<i>Indice de nume</i>	141

O epocă întunecată?

În imaginarul european, Evul Mediu a reprezentat în primul rând o epocă a sărăciei, ignoranței și servituții. O demonstrație a acestei înapoieri colective ne este oferită de legenda privind teroarea anului 1000, când oamenii, istoviți de foame și de războaie, credeau că se împlinea amenințarea din Apocalipsă și, implicit, că venise sfârșitul lumii. Cu toate acestea, realitatea istorică pe care o reconstruiesc studiile medievaliștilor este foarte diferită de acest tablou în nuanțe sumbre.

În primul rând, trebuie să facem diferența între diferitele perioade ale acestei epoci. După căderea Imperiului Roman de Apus, la începutul secolului al V-lea, în urma invaziilor barbare au început să se formeze mai multe regate, majoritatea de sorginte germanică, precum cel al vizigoților. Din punct de vedere cultural, cea mai mare pagubă cauzată de aceste invazii a fost ruperea de lumea greco-romană și uitarea în care a căzut moștenirea ei filosofică și științifică. În timpul Imperiului Carolingian (secolele VIII-IX) au fost recuperate într-o măsură modestă cunoștințele antice prin predarea artelor liberale și răspândirea compilațiilor (enciclopedii, compendii și florilegii). Această primă

perioadă, care atinge apogeul în secolul al X-lea, este numită Ev Mediu timpuriu. Dezvoltarea urbană, fondarea universităților și înflorirea filosofiei scolastice au caracterizat în schimb Evul Mediu târziu (secolele XI–XIII). În secolul al XIV-lea a avut loc, și din punctul de vedere al gândirii, criza istorică prin care avea să se încheie această epocă.

Începând cu secolul al X-lea, sistemul politic care a caracterizat Evul Mediu a fost cel feudal. După dezintegrarea autorității monarhice, apărarea militară a trecut în mâinile prinților și ale nobililor care controlau teritorii restrânse, numite feude, și erau vasali ai regelui, fiind, la rândul lor, seniori ai propriilor vasali. Feuda era și unitatea de producție care se baza pe exploatarea muncii țăranilor săraci.

Reprezentarea ideologică a acestei societăți a fost împărțită în trei ordine: ordinul ecleziasticilor, cel al războinicilor și cel al lucrătorilor, însărcinați cu susținerea primelor două. Privilegiile fiscale, zeciuielile și pomenile îi asigurau Bisericii o poziție socială privilegiată. După cum a scris istoricul Georges Duby, „acest transfer uriaș de bunuri imobiliare [...] poate fi considerat cea mai importantă mișcare din cadrul economiei europene de la vremea respectivă“.

Lui Hegel îi datorăm o critică severă la adresa feudalismului, în care se vede cum, în urma descompunerii statului, apare o lege bazată pe nedreptate:

Ca urmare a acestor împrejurări, s-a născut un sistem de protecție în care cel puternic era protectorul, iar cei protejați depindeau nu de lege, ci de personalitatea lui. Procedând astfel, cei puternici urmăresc doar să obțină un avantaj pentru ei înșiși. Aceasta este originea *sistemului feudal*. Au încetat sarcinile, obligațiile și îndatoririle față de stat. [...] Episcopii au primit

imunitate în fața tribunalelor și a tuturor funcționarilor civili. [...] În rest, au dispărut de peste tot comunitățile libere, care s-au supus prelaților, conților sau ducilor, acum seniori și prinți ai pământurilor. Aceasta este baza sistemului feudal. [...] Legea feudală este, așadar, o lege a nedreptății. Prinții nu dispuneau de funcționari, ci de vasali.*

Cultura medievală progresează lent, după cum o demonstrează și evoluția învățământului. Întrucât dispăruseră școlile publice din epoca romană, au fost create școlile monahale, care aparțineau mănăstirilor și se supuneau autorității starețului, cu un caracter didactic limitat și elitist. În Evul Mediu timpuriu, în sfera educațională s-a remarcat Ordinul Benedictin. Mănăstirea care a slujit ca model pentru întregul creștinism a fost Montecassino, întemeiată chiar de Sfântul Benedict la sud de Roma în prima treime a secolului al VI-lea. Mai târziu au apărut și școli catedrale sau episcopale, circumscrise unui singur oraș, care erau anexate catedralelor și controlate de episcopul local; scopul lor principal era să ridice nivelul cultural al clerului, care până atunci fusese destul de scăzut. Un al treilea tip de școală a fost reprezentat de cele care aparțineau de curți și se aflau sub supravegherea acestora. Este vorba despre școlile palatine. Prima a fost instituită de împăratul Carol cel Mare în 781, condusă de Alcuin de York, care a introdus predarea așa-numitelor „arte liberale“, a *trivium*-ului (gramatică, retorică și dialectică) și a *quadrivium*-ului (aritmetică, geometrie, astronomie și muzică).

La cel mai înalt nivel al instituțiilor școlare medievale regăsim universitățile aflate în plină ascensiune, care ating splendoarea

* G.W.F. Hegel, *Filosofia istoriei universale*

maximă în secolul al XIII-lea. Cele mai vechi sunt cele din Bologna (specializată în drept), Oxford, Paris (care strălucea în domeniul teologiei și al filosofiei), Cambridge, Salamanca („Atena castiliană“), Padova și Napoli, cea din urmă întemeiată de împăratul Frederic al II-lea și singura care nu depindea, la nivel statal, de ierarhia ecleziastică.

Progresul în domeniul educației a atins maturitatea multumită metodei scolastice, în cadrul căreia studiul textelor biblice, teologice și filosofice era însoțit de o dezbatere, *disputatio*, uneori deschisă studenților, care îi puteau întreba pe profesori despre subiectele care îi interesau (definite, prin urmare, „*quaestiones quodlibetales*“).

Când se vorbește, într-o manieră oarecum pompoasă, despre „renașterea carolingiană“ și despre Carol cel Mare ca fondator al Europei actuale, fără îndoială că se exagerează. Este adevărat, așa cum am spus, că a reînnoit învățământul și a impus latina ca limbă administrativă în imperiu, dar nu a recuperat tradiția clasică și nici măcar nu a atins nivelul unui copil de școală primară, având în vedere că a rămas analfabet. A fost un pas înainte, dar de proporții limitate. Biograful lui, Einhard, relatează că, aflat la o vârstă înaintată, Carol cel Mare ținea sub pernă bucăți de pergament pe care încerca să traseze litere, dar „eforturile lui au fost tardive și roadele sărăcicioase“. Istoricul Jacques Le Goff estompează acest ton laudativ în următoarea considerație: „Pentru creștinii în adâncul cărora încă sălășluiește un barbar, știința este o comoară. Care trebuie păstrată cu strășnicie. Este o cultură închisă într-o economie închisă. Renașterea carolingiană, în loc să semene semințe, teaurizează“. Și dă drept exemplu în acest sens manuscrisele magnifice de la acea vreme: opere de lux „care nu sunt făcute pentru a fi citite, ci vor îmbogăți comorile bisericii sau ale unor indivizi înstăriți. Sunt mai degrabă un bun

economic decât unul spiritual“. Însuși Carol cel Mare și-a vândut o parte din bibliotecă pentru a da banii de pomană.

Un alt aspect al culturii medievale care trebuie luat în considerare pentru a înțelege mai bine această perioadă este cel literar. Putem identifica o evoluție clară de la *chansons de geste*, de la lirica primitivă și de la *romances* (de menționat genul *romancero* spaniol) la capodoperele unor autentici giganți ai creației în proză și în versuri. Modelul literar medieval prin excelență este Dante Alighieri (1265-1321), faimos ca poet, dar și gânditor important care calcă pe urmele averroismului latin. Alți scriitori proeminenți sunt poetul și eruditul englez Geoffrey Chaucer (*Povestiri din Canterbury*); francezul Chrétien de Troyes, care, în ciclul lui de romane despre Sfântul Graal, creează o lume plină de aventuri pornind de la legende bretone, confirmând astfel zicala medievală potrivit căreia „minciunile poezilor contribuie la adevăr“, și, în cele din urmă, Juan Ruiz, arhipreot de Hita, autor al *Libro de buen amor*, numit pe bună dreptate de Alberto Blecuca, căruia îi datorăm ediția critică, „maestru al cuvântului, al parodiei și al nuvelei. Orice model latin sau vulgar pălește în comparație cu amuzamentul oferit de arhipreot, un povestitor admirabil“.

Prin urmare, fără a nega barbarismul inițial al Evului Mediu timpuriu, trebuie să recunoaștem că în societatea europeană creștină s-a consolidat, în contextul unor conflicte sociale, politice și religioase intense, un proces de dezvoltare culturală. Iar tabloul clarobscur pe care l-am schițat până acum se luminează dacă adăugăm, așa cum și trebuie, contribuția islamică pe teritoriul european (Spania, Portugalia și Sicilia).

Până acum uitată sau retrogradată în plan secund în cărțile de istorie, al-Andalus, Peninsula Iberică aflată sub stăpânire islamică, a reprezentat de fapt un moment de splendoare în Europa medievală. Secole nu întunecate, ci mai degrabă aurite, în care

știința greacă se dezvoltă și artele înfloresc, în care evrei și creștini conviețuiesc într-o societate aflată sub hegemonia musulmană și a cărei moștenire culturală este și astăzi o sursă de inspirație. De la tratatul erotic *Colierul porumbiței* al lui Ibn Hazm din Córdoba la apărarea pe care i-o aduce filosofiei Averroes în *Tahafut al-Falasifa*, de la tabelele astronomice ale toledanului Arzachel la enciclopedia medicală a chirurgului Abulcasis, de la poezia evreului din Malaga, Ibn Gabirol (Avicbron), la *Cancionero* al lui Ibn Quzman, de la moscheea din Córdoba la Alhambra din Granada și de la impunătorul palat Aljafería din Zaragoza la palatul Alcázar din Sevilla, civilizația arabo-islamică a lăsat o amprentă rodnică asupra lumii medievale, moștenită mai târziu, în felul ei propriu, de Renașterea italiană.

Deși a fost un critic implacabil al feudalismului și un inamic declarat al scolasticii, Hegel a recunoscut această datorie culturală a Europei. „Filosofia, la fel și științele și artele, constrânse la muțenie în Occident, sub stăpânirea barbarilor germanici, se refugiază între arabi, unde înfloresc într-un mod splendid, iar de aici se revarsă apoi în Occident.“*

Scolastica: metodă și formalism

Vom explora terenul filosofiei scolastice în trei puncte: începuturile ei cu Pierre Abélard (secolele XI–XII), gânditor unic înconjurat de o aură de romantism datorită aventurii lui amoroase cu Heloise; perioada de maturitate alături de cel mai celebru teolog catolic, Toma d’Aquino (secolul al XIII-lea); apoi îl vom studia

* G.W.F. Hegel, *Prelegeri de istorie a filosofiei*

pe William de Ockham (secolul al XIV-lea), care, prin critica lui logică și politică, încheie în manieră strălucită o epocă. Pentru moment, ne vom concentra asupra unor trăsături comune, cu scopul de a contura un cadru general în care să introducem o listă lungă de filosofi și unele curente de gândire nu doar diverse, ci uneori vădit opuse. Probabil că rândurile care urmează nu vor oferi un răspuns la toate întrebările pe care le are un cititor contemporan despre scolastică, dar cu siguranță îl vor ajuta să o înțeleagă mai bine.

Înainte de toate, se cuvine să privim scolastica în devenirea ei, în sărăcia ei teoretică inițială. Creștinismul, să nu uităm, a apărut în Orientul Apropiat, în Palestina, ca o scindare de iudaism, cu alte cuvinte ca o sectă. Marele gânditor evreu Maimonide nu și-a ascuns disprețul față de Hristos, pe care l-a acuzat că era un fals Mesia. Doar contactul cu cultura greacă din Egiptul elenizat și pătrunderea în orașul-simbol prin excelență al acestei perioade, Alexandria, au schimbat cursul inițial al iudaismului și, ulterior, al creștinismului. În orașul din delta Nilului, un grup de evrei a tradus Biblia în greaca comună sau elenistică, așa-numita *koiné*. Creștinismul, care a aspirat curând la un caracter universal, *katholikos* în greacă, de unde și termenul „catolic”, s-a diferențiat astfel de naționalismul evreiesc și a început să se răspândească în această regiune și, tocmai din acest motiv, cea mai veche comunitate creștină din lume este cea coptă, în Egipt. Acești primi adepți ai Nazarineanului s-au mutat în scurt timp pe continentul european, mai întâi la Atena și apoi la Roma, pentru a crește numărul de adepți folosindu-se de limbile acelor păgâni, adică greaca și, respectiv, latina, precum și de categoriile și conceptele moștenite din filosofia platonice și neoplatonică.

După prăbușirea Imperiului Roman și invazia populațiilor barbare nordice, Biserica, deși a dominat social și ideologic, a fost

copleșită de ignoranța generalizată care a dus la uitarea culturii clasice. Doar câteva rămășițe au supraviețuit naufragiului: enciclopediile și florilegiile stau mărturie în acest sens. În fața acestor fărâme de păgânism se înălța cea mai mare parte dogmatică a Bibliei creștine, care a adăugat la Biblia evreiască Noul Testament și patristica, mai cu seamă scrierile lui Augustin. În filosofie, dimpotrivă, alături de câteva doctrine stoice mediate de Seneca și de altele eclecticice mediate de Cicero, se păstrează doar câteva tratate de logică ale lui Aristotel transmise de Boethius, aseptice dogmatic, datorită caracterului lor formal. În cadrul acestei moșteniri modeste apar scrierile unui părinte grec care a influențat puternic teologia medievală. A trăit probabil între secolul al V-lea și la VI-lea, iar identitatea lui nu este cunoscută (motiv pentru care este numit, alternativ, Dionisie, Pseudo-Dionisie sau Pseudo-Dionisie Areopagitul). În sinteza pe care o face doctrinelor neoplatonice și biblice, acesta subliniază transcendența divină și susține o teologie negativă potrivit căreia Dumnezeu este inefabil.

Ținând cont de acest lucru, se înțelege de ce scolastica a pornit la drum într-o manieră obscură cu un gânditor precum Scotus Eriugena, un irlandez din secolul al IX-lea, neînțeleș și condamnat la vremea respectivă. În schimb, din interiorul ortodoxiei, Sfântul Anselm a încercat o raționalizare a credinței prin aplicarea dialecticii. Primul care s-a rupt de metoda tradițională a fost Pierre Abélard, în lucrarea *Da și nu (Sic et non)*. Această lucrare de natură teologică este o colecție de texte discordante preluate din Biblie și din patristică referitor la o sută cincizeci și opt de întrebări, în cadrul căreia se conturează în fundal un răspuns la doctrinele profesorului lui, Anselm din Laon. În prolog își expune cu claritate obiectivele: „Prin îndoială reușim de fapt să cercetăm și prin cercetare ajungem la adevăr”. Printr-un efort maxim de căutare a adevărului, cititorul va ajunge în cele din

urmă la maturitate și la o acuitate mentală mai mare. Pentru el, cheia înțelepciunii se găsește în interogarea constantă din partea cititorului. Se naște, așadar, în Evul Mediu o nouă hermeneutică a textelor sacre.

Lucrările lui al-Kindi, al-Farabi, Avicenna, al-Ghazali și Ibn Bajja (Avempace), traduse în latină în Peninsula Iberică, în special la Toledo, ca să nu mai vorbim despre Averroes, omniprezent în învățământul universitar european din prima treime a secolului al XIII-lea, se regăsesc în perioada de început a scolasticii, încă din secolul al XII-lea, și, foarte vizibil, în perioada de maturitate a acesteia. După cum a scris Xavier Zubiri, „marile curente ale gândirii filosofico-teologice din Evul Mediu creștin sunt de fapt cristalizarea curenților gândirii musulmane”. Mai recent, Alain de Libera, după ce ne-a amintit că scolasticii se numeau ei înșiși *latini*, în timp ce identificau *arabii* cu *filosofii* (după cum reiese, de exemplu, din bine-cunoscutul *Dialog* al lui Pierre Abélard), a insistat pe aceeași idee, concentrându-se pe următoarea întrebare:

În timp ce problema relației dintre filosofie și religie și-a găsit prima expresie în lumea arabo-musulmană, *modelul „crizei” sau al „dramei scolasticii”, utilizat pentru a defini caracterul specific al Evului Mediu latin, este de fapt un model de import. În lumea musulmană are loc prima confruntare dintre elenism și mono-teism sau, așa cum se spune de obicei, între rațiune și credință.**

În notele lui lămuritoare despre scolastică, M.-D. Chenu a subliniat câteva caracteristici de care ar fi util să luăm cunoștință**.

* *Penser au Moyen Âge*; cursivele îi aparțin autorului.

** *Introduction à l'étude de Saint Thomas d'Aquin*